

экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) – М., 1980. – С. 356.
35. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 9.
ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 53.

Діана Алексєєва-Процюк
(м. Київ)

ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1939 – 1941 РР.

У статті зроблено спробу комплексного аналізу ресурсно-галузових особливостей та ефективності трудового використання інтернованих військовослужбовців польської армії у 1939-1941 рр..

В статье сделано попытку комплексного анализа ресурсно-отраслевых особенностей и эффективности трудового использования интернированных военнослужащих польской армии в 1939-1941 гг..

У всі часи військовий полон тісно ув'язувався з активним використанням праці бранців. На це переможців штовхала перш за все пряма економічна доцільність, адже праця військовополоненого залишалася практично безоплатною, а значить вигідною за будь-яких умов. Питання про використання робочої сили військовополонених помітно актуалізувалося в період Другої світової війни, коли в руках урядів воюючих країн опинилися величезні контингенти полонених. Не був винятком і Радянський Союз.

Проблема трудового використання військовополонених у системі таборів НКВС СРСР на території Української РСР у 1939-1941 рр. до сьогодні не знайшла цілісного та системного аналізу на сторінках історичних праць. Наразі лише окремі її аспекти відображені в тематично споріднених дослідженнях А. С. Чайковського та О. В. Потильчака [1].

Авторка статті ставить завдання комплексного аналізу ресурсно-галузових особливостей та ефективності трудового використання інтернованих військовослужбовців польської армії, які у 1939-1941 рр., маючи статус військовополонених, утримувалися в таборах на території Української РСР.

У „Положенні про військовополонених”, затвердженого спільною постановою ЦВК і РНК СРСР № 46 від 19 березня 1931 р., йшлося і про трудове використання бранців (пункти 34 – 38). Їх праця визначалася справою добровільною і вони мали залучатися до роботи відповідній своєму фізичному стану, а по можливості – й професії. За відмову працювати до військовополонених не застосовувалися стягнення чи обмеження. Заборонялося використовувати їх працю в районах бойових дій. Єдиною сферою, де дозволялося використовувати робочі руки бранців без їхньої на те

згоди, були господарські роботи з обслуговування таборів. На всіх працюючих розповсюджувалася дія нормативних документів про охорону праці та робочий час, чинних для цивільних громадян СРСР. Відповідного розміру мала бути й заробітна плата. Із цієї суми вираховувалися витрати на утримання, проте не більше як 50 % заробітку. Що стосується конкретних правил і умов працевикористання контингенту – вони мали розроблятися та ухвалюватися Народним комісаріатом праці СРСР спільно з відомством відповідальним за утримання військовополонених [2].

Початок використанню праці військовополонених в господарстві Української РСР було покладено вже в початковий період Другої світової війни. Так, наказом Л. Берії № 0315 від 25 вересня 1939 р. 25 000 польських військовополонених – жовнірів і молодших командирів виділялися для використання на будівництві автошляху Новоград-Волинський-Рівне-Дубно-Львів. З цією метою ГУШОСДОР НКВС СРСР мав організувати стаціонарний будівельний табір [3], поділивши його на 6 табірних ділянок (за кількістю будівельних ділянок, що створювались). Кожна з них підпорядковувалася начальнику відповідної будівельної ділянки. Керівником будівництва було призначено начальника УНКВС Горьківської області РРФСР, майора держбезпеки І. Федюкова. Максимально стислі терміни будівництва, що у відомчому діловодстві отримало назву Будівництво західноукраїнської дороги № 1, визначили закінчення його першої черги вже до 15 грудня 1939 р. При цьому „всі підготовчі та організаційні роботи” ГУШОСДОР і ГУТАБ НКВС СРСР мали завершити до 5 жовтня 1939 р. Про оплату праці бранців у наказі Л. Берії взагалі не згадувалось, а забезпечення їх продовольством, майном і медикаментами покладалося на ГУТАБ [4]. 3 жовтня 1939 р. із Москви на адресу наркома внутрішніх справ Української РСР І. Серова, надійшла вказівка з роз’ясненням порядку фільтрації польських військовополонених і відбору робочої сили для забезпечення будівництва автодороги [5]. Складність ситуації полягала в тому, що інтернований колишньої польської армії знав про рішення радянського уряду відпустити мешканців західноукраїнських і західнобілоруських теренів по домівках. Наразі керівництво НКВС СРСР небезпідставно тривожилося, що примусове залишення частини з них на важких будівельних роботах викличе протести і заворушення, масові втечі бранців. Уже 4 жовтня Л. Берія, знову ж таки телефоном, надсилає І. Федькову та заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинському директиву № 4472/б. У документі пропонувалося оголосити військовополоненим про їх звільнення одразу ж по закінченні будівництва автошляху, преміювання добре працюючих, встановити режим і охорону, що повністю виключило б втечі. Наголошувалося на необхідності забезпечення „хорошого ставлення та культурного обслуговування працюючих військовополонених, встановлення для них грошового преміювання”[6].

Згідно Постанови РНК СРСР № 1626-390сс і наказу НКВС СРСР № 001177 від 3 жовтня 1939 р. польські військовополонені мали утримуватися в Рівненському таборі та його відділеннях до закінчення будівництва першої черги автошляху (грудень 1939 р), проте надалі про цю обіцянку не згадували [7]. Станом на 8 жовтня 1939 р. на будівництво дороги було направлено 23 681 працездатного бранця, відібраного на приймальних пунктах УРСР [8]. Будівельні роботи тривали до кінця літа 1940 р. За даними УПВ НКВС СРСР, станом на 23 липня 1940 р. у рівненському таборі Будівництва № 1 утримувалося 14 599 військовополонених – рядових і молодших командирів Війська Польського [9]. По закінченні прокладання дороги військовополонених, серед яких було чимало етнічних українців і білорусів – уродженців колишніх східних теренів Польщі, по домівках так і не відпустили, а перевели для роботи на інший об'єкт.

Ним стало, розпочате восени 1940 р., будівництво автодороги Проскурів – Тернопіль – Львів – Яворів – державний кордон, що здійснювалося силами контингенту, передислокованого до Львова, будівельного табору військовополонених Будівництва НКВС СРСР № 1. В оголошеному наказом НКВС СРСР № 001522 від 7 грудня 1940 р. „Положенні про Львівський будівельний табір НКВС для військовополонених” передбачалося організувати в складі табору 11 табірних ділень (за кількістю відповідних будівельних ділень). Кожна табірня ділень могла облаштувати не більше трьох-чотирьох табірних пунктів. Харчування військовополонених, постачання їх майном, паливом, медичне обслуговування, як і до цього, покладалося на ГУТАБ НКВС. Будівництво зобов'язувалося надати табору всі необхідні житлові та санітарно-побутові приміщення [10]. Зважаючи на специфіку шляхового будівництва, в таборі було передбачено і розконвоювання певної частини бранців. Порядок розконвоювання визначала спеціальна інструкція [11]. Цікаво, що розконвоюванню за жодних умов не підлягали військовополонені – уродженці окупованих Німеччиною теренів Польщі, а також ті бранці, котрі працювали на прикордонних будівельних діленьках №№ 9-11 та утримувалися в закріплених за ними табірних пунктах [12]. Із довідки УПВІ НКВС СРСР від 5 грудня 1943 р. довідуємося, що у Львівському таборі, в період будівництва шосе Проскурів – західний кордон, утримувалося 14 135 бранців. Будівництво тривало до початку війни з Німеччиною. 24 червня 1941 р. всі військовополонені Львівського табору були евакуйовані до Старобільська, а звідти передані на формування польських військових частин. Втрати контингенту під час евакуації склали 1834 особи [13].

Праця військовополонених у 1939 – 1941 рр. використовувалася і на підприємствах чорної металургії УРСР. Рішення про забезпечення робочою силою цього виробництва було ухвалене у жовтні 1939 р. 14 жовтня 1939 р. УПВ НКВС і Народний комісаріат чорної металургії СРСР підписали протокол угоди про працевлаштування 10 – 11 тис. військовополонених на

підприємствах Криворізького залізорудного басейну. Виділений контингент розміщували на копальнях п'яти залізорудних трестів (Главнеруда, Главруда, Жовтеньруда, Ленінруда, Нікополь-Марганець), а також на металургійному комбінаті Запоріжсталь. Міжвідомча угода закріпила право НКЧМ СРСР використовувати робочі руки бранців на свій розсуд. Передислокація трудових ресурсів, їх розміщення, забезпечення постільною білизною, спецодягом, додатковим харчуванням, санітарна обробка – здійснювалися за рахунок Наркомчормету, що також оплачував усі витрати на охорону та апарат таборів, забезпечував умови техніки безпеки на виробництві. Працюючі військовополонені мали отримувати зарплату, залежно від виробітку, починаючи з другого місяця роботи. Протягом першого місяця вони харчувалися безкоштовно, а надалі вартість пайка вираховувалася із заробітної плати останніх [14].

У жовтні-листопаді 1939 р. на залізорудні копальні Кривбасу перевели відібраних у Козельському таборі 1700 військовополонених. Це були мешканці західних теренів Білорусії та України, що їх раніше передбачалося звільнити з полону [15]. Решту (близько 9 000 бранців) доправили з Рівненського табору Будівництва № 1 [16]. Всього на підприємствах НКЧМ СРСР Української РСР у другій половині листопада 1939 р. працювало 10 370 бранців, розміщених в трьох виробничих таборах – Криворізькому, Запорізькому та Оленівсько-Каракубському. Контингент Криворізького табору обслуговував трести Дзержинськруд, Жовтеньруда, Ленінруда, Нікопольруда, а утримувалося тут 6966 осіб. 1604 бранці Запорізького табору працювали на Запоріжсталі. Управління Оленівсько-Каракубського табору дислокувалося на ст. Оленівка Південної залізниці (Сталінська область). Його 1800 військовополонених працювали на копальнях Ново-Троїцького рудоправління (136 осіб), Оленівського та Каракубського рудоправлінь – по 832 чоловік відповідно [17].

На початку грудня 1939 р. нарком чорної металургії СРСР Ф. Меркулов і заступник наркома внутрішніх справ, комдив В. Чернишов, направили підлеглим інстанціям директиву про порядок використання полонених на підприємствах галузі. „Всіх працездатних військовополонених, – йшлося в документі, – використовувати на основних роботах, перевівши їх на відрядну оплату праці нарівні з вільнонайнятими працівниками. Неповноцінну робочу силу ... використовувати на господарських роботах як всередині табору так і в промисловості, встановивши для них погодинну оплату...” [18]. Директива вимагала у випадку неможливості використати працю бранців на підсобних роботах надати їм безкоштовне харчування по нормах військовополонених. Господарські органи шахт і металургійних підприємств мали створити належні виробничі, культурно-побутові і житлові умови для працюючих, закріпити за ними постійні робочі місця, проводити систематичний інструктаж тощо. Важливою вважалася „роз'яснювальна робота, котра забезпечила б виконання виробничих норм усіма бранцями”. Табірний і

господарській адміністраціям ставилося в обов'язок виявляти серед військовополонених політично надійних осіб, котрі є кваліфікованими фахівцями, з перспективою закріплення їх на постійну роботу як вільнонайманих спеціалістів. Списки таких бранців мали надсилатися в УПВ НКВС СРСР. Директивою визначалися і певні „соціальні гарантії” для працюючих. Зокрема, звільненням від роботи хворим бранцям адміністрації підприємств мали виплачувати грошову допомогу на загальних підставах, але не нижче 5 крб. на день, також вони звільнялися від сплати за комунальні послуги. Вимушений прогул чи простій працівника, допущений з вини адміністрації підприємства, мав покриватися коштами останнього в розмірі не нижче діючого на той час прожиткового мінімуму (5 крб. на день). При переведенні військовополонених на відрядну чи погодинну оплату праці їх безкоштовне харчування припиняли. Спецодяг, робоче взуття, а також пара натільної білизни мали видаватися безкоштовно. У документі згадувалося і про „культурне обслуговування військовополонених”. Відвідування кінотеатрів, клубів, забезпечення періодичною пресою мали здійснюватися відповідними профспілковими організаціями підприємств за рахунок відрахувань із заробітної плати бранців [19].

Реальна практика працевикористання польських бранців на залізничних копальнях і металургійних підприємствах півдня і сходу Української РСР показала, що НКЧМ не виконував взяті зобов'язання. Часто-густо військовополонені не закріплювалися за конкретними робочими місцями, виконана робота обліковувалася незадовільно, заробітна плата своєчасно не виплачувалась. Доведені до відчаю військовополонені Криворізького табору, які працювали на шахті ім. С. Орджонікідзе, 22 грудня 1939 р. не вийшли на роботу. Застосувавши конвой, табірна адміністрація насильно вигнала їх на шахту, проте вже 24 грудня військовополонені знову не виходять на роботу та оголошують голодування. Напружена ситуація була й в інших таборах. 26 грудня 1939 р. для вивчення і виправлення ситуації із Москви на Криворіжжя прибуває повноважна комісія Наркомату чорної металургії. На початку січня 1940 р. за наказом Л. Берії НКВС СРСР надсилає свого представника – начальника 1-го відділу УПВ О. Тішкова. Комісія викрила серйозні недоліки в організації праці бранців [20].

За результатами перевірки 7 лютого 1940 р. НКЧМ СРСР видав спеціальний наказ, а між НКЧМ і НКВС було укладено нову угоду про використання бранців на підприємствах чорної металургії. Відповідно цій угоді всі військовополонені колишньої польської армії, що працювали на підприємствах чорної металургії УРСР, були розподілені на дві групи. До першої групи були віднесені уродженці територій західної України та Білорусі, що відійшли до СРСР. Таких нараховувалося 5613 осіб, розподілених між підприємствами трестів Дзержинськруд, Жовтеньруд, Ленінруд, Нікополь-Марганець та металургійним заводом Запоріжсталь. Ці бранці могли використовуватися на будь-яких, передусім відрядних, роботах,

а також укладати з адміністраціями підприємств трудові угоди, набуваючи таким чином статусу вільнонайманих робітників [21]. Проте, практика укладання трудових договорів поширення не набула. Так, станом на 19 січня 1940 р. по підприємствах тресту Дзержинськрудта таких договорів було підписано лише 62, Ленінруда – 62, Жовтеньруда – 26, на інших підприємствах – жодного. При цьому половина всіх працюючих на підприємствах НКЧМ військовополонених були мешканцями регіонів анексованих Радянським Союзом [22].

Другу групу трудових ресурсів НКЧМ, згідно угоди, склали бранці з територій Польщі, захоплених Німеччиною та тих, що відійшли до Литви. Таких нараховувалося 2297 осіб, розділених між копальнями Каракубського, Оленівського та Новотроїцького рудоуправлінь. Військовополонені цієї групи мали використовуватися на роботах „окремо від вільнонайманих робітників, компактними групами, як правило не менше 100 осіб для того, щоб забезпечити конвоювання та нагляд”. Наркомчермет зобов’язувався надати НКВС безкоштовно утеплені, компактно розташовані приміщення, обладнання і майно для облаштування таборів. Підприємства мали забезпечити кожного військовополоненого робочим місцем, потрібним інструментом, спецодягом за нормами профспілок, організувати технічне керівництво виконанням робіт та їхній облік, забезпечити безпеку праці. За використання бранців НКЧМ виплачував НКВС їх заробітну плату (за існуючими нормами, проте не менше 7 крб. за кожну відпрацьовану військовополоненим робочу зміну) [23].

На виконання угоди заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов 26 лютого 1940 р. підписав наказ № 00248 „Про заходи по упорядкуванню роботи військовополонених на підприємствах Наркомчермету СРСР”. З метою „упорядкування роботи військовополонених на підприємствах Наркомчермету” наказувалося провести їх фільтрацію та відділити бранців – мешканців західних областей УРСР і БРСР від решти військовополонених – уродженців територій Польщі окупованих Німеччиною, розмістивши весь контингент на підприємствах і в пунктах, визначених у міжвідомчій угоді з НКЧМ СРСР. Відтепер забезпечення військовополонених другої групи харчуванням, майном, їх медичне обслуговування, культурне дозвілля покладалися на УПВ НКВС СРСР. Усім працюючим стали видавати по 20 крб. в місяць на особисті потреби. При виконанні виробничих норм на 80-100 % – виплачували додатково 30 крб., понад 100 % – весь заробіток, із якого попередньо вираховувалась вартість утримання. Залежно від виконання виробничих норм встановлювалося й диференційоване харчування контингенту [24].

Підприємства чорної металургії Української РСР не встигли як слід організувати працю бранців, так як улітку 1940 р. близько 8 000 із них передислокували у Північний залізничний виправно-трудоий табір

(Севжелдорлаг) ГУТЗБ НКВС на будівництво Північно-Печорської залізниці [25].

Навесні 1941 р. радянський уряд ставить перед НКВС завдання побудувати на території Львівської та Дрогобицької областей 11 літовищ. Проте, через дефіцит трудових ресурсів НКВС приймає рішення побудувати 5 аеродромів руками приблизно 10 000 бранців, знявши їх із будівництва автошляху Проскурів-Львів-державний кордон. Після передислокації цього контингенту на прокладанні дороги ще продовжували працювати понад 4 000 осіб [26]. Роботи з будівництва літовищ і шосе тривали до початку німецького вторгнення.

Підводячи підсумки вивчення проблеми трудового використання бранців у системі радянського військового полону на території Української РСР у 1939-1941 рр. слід підкреслити, що, на початок Великої Вітчизняної війни Радянський Союз, маючи величезний досвід експлуатації праці мільйонів “ворогів народу”, ув’язнених у таборах ГУТАБу, фактично не мав його у трудовому використанні військовополонених. Трудові ресурси колишніх польських військовослужбовців використовувалися дуже обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Варто наголосити на кількох моментах, характерних для сфери їх трудового використання в Українській РСР у 1939 – 1941 рр. Нормативна база, що враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених була практично відсутня. Віднісши бранців військового полону до відомчої компетенції НКВС, уряд апіорі створював передумови, коли господарські інстанції звично ототожнювали цей контингент (незважаючи на відмінний правовий статус) із в’язнями ГУТАБу. До того ж, через організаційні проблеми початкового періоду військового полону і відсутність досвіду роботи з цим контингентом, в основу трудового використання польських бранців були покладені саме досвід і технології Головного управління таборів. Військовополонені для радянських господарників, звиклих до масового використання підневільної праці в’язнів, виявилися новим захищеним міжнародними конвенціями контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2005; Потильчак О. В. Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939 – 1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. праць. – К.-Краків, 2002. – С. 164 – 169; його ж. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939 – 1954). – К., 2004.

Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы / Под ред. М. М. Загорулько. – М., 2000. – С. 62 – 63.

- У діловодстві НКВС табір отримав назву Рівненського. Ця назва зустрічається у багатьох документах 1939 – 1941 рр. (Див.: Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 20 – 21); Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 41.)
- Державний архів міністерства внутрішніх справ (ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 42 – 43.
- Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 97 – 99.
- Там само. – Спр. 42. – Арк. 57 – 58.
7. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 218.
Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. ... – С. 41.
9. Сводка о наличии военнопленных и интернированных, содержащихся в лагере НКВД на 23 июля 1940 г. // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 53.
Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 539 – 540.
„Інструкція про порядок розконвоювання військовополонених у Львівському таборі НКВС” була підготовлена начальником цієї режимної установи капітаном держбезпеки А. Таганським та очільником УПВ НКВС СРСР П. Сопруненком і затверджена заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим. Документ набрав чинності відповідно до наказу НКВС СРСР № 001522 від 7 грудня 1940 р. (Див.: Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 540.)
Там само.
- Справка о военнопленных поляках, содержащихся в лагерях НКВД в 1939 – 1941 гг. // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 52.
Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. ... – С. 533 – 534.
15. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1997. – С. 145.
На початок листопада 1939 р. у Рівненському таборі із 24 000 бранців, „працевлаштованих” НКВС на будівництво автотраси, залишалося лише 15 500 осіб (Див.: Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 42).
Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 535.
Там само. – С. 535 – 536.
Там само. – С. 536.
Там само. – С. 42.
Катынь. Пленники необъявленной войны: ... – С. 329.
Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 42.
Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – С. 329 – 330.
ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 80 – 82.
Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 42.
Там само. – С. 42 – 43.